

Գառնիկ Սաֆարյան

*Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի գլխավոր մասնագետ*

Մմբատ Սպարապետը միջնադարի հայ ամենաերևելի քաղաքական և գրական գործիչներից է, որը, որպես գործերի գլխավոր հրամանատար, մինչև կյանքի վերջը սուրը ձեռքին պաշտպանեց հայոց պետականության անկախությունն ու անվտանգությունը, որպես խոշոր դիվանագետ՝ պաշտպանեց հայոց պետականության շահերը արտաքին հարաբերություններում, որպես օրենսդիր՝ իր «Դատաստանագրքով» բավարարեց ժամանակի հայ իրականության իրավական պահանջները, որպես պատմիչ՝ իր «Տարեգրքով» գալիք սերունդներին ավանդեց ժամանակի պատմությունը և, վերջապես, որպես թարգմանիչ իր թարգմանած «Ասիզներով» կորստից փրկեց (այդ փաստաթղթի բնօրինակը կորած է) և համաշխարհային իրավագիտության սեփականությունը դարձրեց միջնադարի այդ իրավական հուշարձանը:

Զափազանց նշանակալի է Մմբատ Սպարապետի ներդրումը իրավագիտության ասպարեզում: Նրան մտահոգել են ոչ միայն երկրի անվտանգության և պաշտպանության հարցերը, այլև պետության ներքին բարեկարգության և կարգուկանոնի խնդիրները:

Սկզբնական շրջանում շարունակելով Լամբրոնացու գործը, նա փորձում է օտար օրենքների թարգմանությամբ բավարարել հասարակության իրավական պահանջները: Այդ իսկ առիթով թարգմանում է «Անտիոքի Անսիզներ» («Անսիզք Անտիոքայ») իրավական հուշարձանը: Սակայն շուտով համոզվում է, որ օտար օրենքների յուրացումը (ոնցեպցիա) հնարավորություն չի տալիս լիովին կարգավորելու հայոց թագավորության հասարակական հարաբերությունները և ձեռնամուխ է լինում կազմելու ազգային դատաստանագիրք, որն ամբողջովին կբավարարեր հասարակության իրավական պահանջները:

Այդուհանդերձ, «Անտիոքի Անսիզները» թարգմանության շնորհիվ Կիլիկիայում ձեռք բերեց որոշակի գործնական-կիրառական նշանակություն, իսկ համաշխարհային իրավագիտության համար այն փրկվեց կորստից, քանզի ասիզների բնագիրը մինչ այժմ անհայտ է:

«Անտիոքի Անսիզներ» վերնագրով օրենսգիրքը մեկն է Արևելքի լատինական պետությունների (Կիպրոսի, Երուսաղեմի, Անտիոքի և այլոց) ասիզներից¹:

1841թ. Փարիզում լույս են տեսել Երուսաղեմի և Կիպրոսի ասիզները երկու հատորով: Ղևոնդ Ալիշանը Սմբատի թարգմանությունը վերստին վեր է ածել ֆրանսերենի և այն հրատարակել Վենետիկում 1876թ., դրանով իսկ վերականգնելով իրավական հուշարձանի բնագիրը և այն մատչելի դարձնելով համաշխարհային գիտությանը:

«Անտիոքի ասիզներ»-ը հրատարակվել է Անտիոքում, Ալիշանի կարծիքով, Բոհեմոնդ 4-րդի օրոք (1201-1235): Օրենքների այդ հավաքածուն բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը, որն ունի 17 գլուխ, բովանդակում է նորմեր, որոնք կարգավորում էին սենյորի և նրա վասալների փոխհարաբերությունները նրանց փոխադարձ իրավունքների ու պարտականությունների, վասալի դատական պատասխանատվության, նրա գույքի բռնագրավման կարգի վերաբերյալ: Հենց այս մասում կան նաև կանոններ, որոնք կարգավորում են ֆեոդալների միջև ծագող գույքային վեճերն ու քրեական գործերը, ամուսնության դեպքում խոշոր ֆեոդալների ու ասպետների գույքային հարաբերությունները: «Ասիզներ»-ի երկրորդ մասը բովանդակում է 21 գլուխ և վերաբերում է քաղաքացիների փոխհարաբերություններին: Այդ մասին նորմերը կարգավորում էին ամուսնա-ընտանեկան, հատկապես ամուսինների գույքային հարաբերությունները, սահմանում կտակ կազմելու կարգը: Մի շարք նորմեր կարգավորում են տոհմական գույքի առք ու վաճառքը, բնակարանների վարձակալությունը, գույքի գրավադրումը, ներքին և արտաքին առևտուրը, բանկիրի (մեդանավորի, դրամափոխի) առևտրական գործառույթները, պարտապանի և պարտատիրոջ հարաբերությունները, վերջապես, որոշ նորմեր նվիրված էին քրեական իրավունքին:

Սմբատ Մայրապետի վկայությամբ «... մեր ժողովուրդը և հայկական դատարանը ղեկավարվում էին այդ ասիզներով»: Դա բացատրվում է նրանով, որ Անտիոքի և Կիլիկիայի միջև գոյություն են

¹ «Ասիզ» (կամ ասիզներ) բառն առաջացել է «assises» բառից, որը նշանակել է դատական «նիստեր», «սալյան»: Ասիզը նշանակում է դատավարական օրենսգիրք, Դատաստանագիրք:

ունեցել քաղաքական, առևտրական և մշակութային սերտ հարաբերություններ: Ընդամին, հայերի և Անտիոքի խաչակիրների միջև գործնական հարաբերությունների հողի վրա հաճախ վեճեր էին ծագում, որոնց կարգավորման համար կիրառվում էին «Անտիոքի ասիզները»: Քանի որ այդ հավաքածուն կազմված էր հին ֆրանսիական լեզվով և նրա կիրառման ժամանակ ծագում էին թյուրիմացություններ, «սխալներ էին տեղի ունենում և մեր հոգու վրա աղետ բարդվում, ուստի,- ասում է Սմբատ Գունդստաբլը,- ես մեծ եռանդով ու ջանասիրությամբ այն թարգմանեցի հայերենի»²: Սմբատն «Ասիզները» թարգմանել է հավանաբար 13-րդ դարի կեսերին, համենայն դեպս մինչև 1265թ., երբ կազմեց Դատաստանագիրքը:

Կարելի է ենթադրել, որ «Անտիոքի ասիզները», մյուս օրենսգրքերի հետ միասին, գործնականորեն կիրառվում էին մինչև Սմբատի Դատաստանագրքի երևան գալը, Դատաստանագիրք, որը դարձավ հայկական պետության պաշտոնական օրենսգիրքը: Ալիշանի այն ենթադրությունը, թե «Անտիոքի ասիզները» գործադրվում էին հասարակության բարձր խավերին վերաբերող գործեր քննելիս, իսկ ժողովուրդը դատվում էր հայկական օրենքներով և սովորութական իրավունքի նորմերով, կարելի է ճիշտ համարել, սակայն որոշակի վերապահումով, որ Սմբատի Դատաստանագրքի երևան գալուց հետո Կիլիկիայի բոլոր դատարանները գործում էին այդ Դատաստանագրքի համաձայն:

Օրենսգետ և օրենսդիր Սմբատ Սպարապետի գլուխգործոցը նրա կազմած ազգային Դատաստանագիրքն է: Սմբատը իր գործն ավարտել է 1265 թվականին: Այդ Դատաստանագրքի հիմնական աղբյուրը Մխիթար Գոշի «Հայոց Դատաստանագիրքն» է: Հեղինակն օգտվել է նաև հայ կանոնական և սովորութային իրավունքի նորմերից: Ըստ որում, Սմբատ Սպարապետն իր Դատաստանագիրքը կազմելիս՝ սկզբնաղբյուրներից վերցրել է միայն այն, ինչն անհրաժեշտ է եղել մի գործող, ամփոփ, ազգային օրենսգիրք ստեղծելու համար: Այս տեսանկյունից էլ նա փոփոխության է ենթարկել սկզբնաղբյուրներից վերցրած շատ նորմեր, հաճախ դրանք նորովի է խմբագրել և տվել նոր բովանդակություն՝ ելնելով Կիլիկյան հայկական պետության առանձնահատկություններից և տեղական սովորույթներից:

² Տե՛ս «Вестник Матенадатана» № 4, էր., 1958, էջ 331-375:

Օրենսգիրքը պարունակում է նոր տերմիններ վերցրած արևմտաեվրոպական և բյուզանդական իրավունքից:

Հիրավի, Սմբատի Դատաստանագիրքը արտացոլել է Կիլիկյան հայկական պետության հասարակական-քաղաքական կարգն ու իրավակարգը, հայ սովորությանն իրավունքը, աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերի դասային արտոնությունները, դասային անհավասարությունը:

Ի տարբերություն արևմտաեվրոպական դատաստանագրքերի, որոնք հիմնականում վերաբերում են դատաստանական իրավունքին, Սմբատի օրենսգիրքը, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի նման, օրենքների մի բազմաբովանդակ ժողովածու է, որը նորմեր է պարունակում իրավունքի գրեթե բոլոր ճյուղերի վերաբերյալ: Դատաստանագրքում սահմանված են պետական և վարչական, եկեղեցական, քաղաքացիական ամուսնա-ընտանեկան, ժառանգության, դատական և դատավարական, ստրկատիրական և ճորտատիրական իրավունքի նորմեր:

Սմբատ Սպարապետը, որպես պետական և քաղաքական խոշոր գործիչ, խորապես մտախոգված էր հայկական պետականության ամրապնդման, ավատատիրական հարաբերությունների իրավական կարգավորման, ֆեոդալիզմի ծայրահեղ կողմերի հարթեցման, ինչպես նաև ավատատիրական օրինականության պահպանման համար: Կազմելով Կիլիկյան հայկական պետության Դատաստանագիրքը³, որի հիմքում ընկած է Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը⁴, Սմբատը լուծել է ազգային օրենսգրքի բացակայության հարցը Կիլիկիայում: Չնայած, Դատաստանագիրքը «կազմվել է անհատական ջանքերով, այնուամենայնիվ, այն ստանում է տեղական ֆեոդալ հասարակության աջքում պետական-օրենսդրական նշանակություն, վայելում է պետական սանկցիայով անցած կոդեքսի արժեք, որովհետև նրա կազմողը հանդիսանում էր հայ կառավարության մեջ առաջնակարգ դեր խաղացող մի անձ, թագավորի եղբայրը, որը թերևս թագավորի առաջադրանքով էր

³ См' u Смбат Спарпет, Судебник, (այսուհետև Դատաստանագիրք) Составление текста, перевод с древнеармянского /предисловие и примечание А.Г. Галстяна/, Ер., 1958.

⁴ Այդ մասին տե՛ս. Պիվազյան Էմ., Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքերի առնչակցությունը (Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 5, Եր., 1960, էջ 117-134), Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խորով Թորոսյանի, Եր., 1975, Առաջաբան, էջ ԼԵ, А.Г. Сукиасян, Исследования Киликийского армянского государства и права, Ер. 1969, էջ 185-192 և այլն:

ձեռնամուխ եղել իր օրենսգրքի հորինմանը»⁵։ Եթե Գոշի Դատաստանագիրքը, գործող օրենսգիրք լինելուց բացի, նաև մի գիտական տրակտատ է պետության, իրավունքի և օրենսդրության, դատարանի ու դատավարության և հարակից այլ հարցերի մասին, ապա Սմբատի Դատաստանագիրքը «իսկական օրենսգիրք է դասակարգային բովանդակությամբ ֆեոդալ-ճորտատիրական կողմից»⁶։

Սմբատ Սպարապետի իրավաքաղաքական հայացքները ուսումնասիրելու համար կարևոր նշանակություն ունի նաև նրա «Տարեգիրքը»⁷, որը կազմելիս Սմբատը օգտվել է տարբեր աղբյուրներից⁸։ «Տարեգիրքը» անգնահատելի աղբյուր է Կիլիկյան հայկական թագավորության ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերը պարզաբանելու համար։

Ի տարբերություն միջնադարյան հայ մյուս մտածողների, Սմբատի իրավաքաղաքական հայացքները կրում են շեշտված աշխարհիկ բնույթ, թեպետ նա ևս չէր կարող լիովին ազատ լինել կրոնաաստվածաբանական մտածողությունից։ Այսպես, պետության և թագավորական իշխանության առաջացմանը նա տալիս է աստվածաբանական մեկնություն. «Յառաջ պատեհի համարեցաք զվիճարկեալ դատաւորացն զրել, բան յառաջ զթագաւորացն, վասն զի յԱստուծոյ կարգեցաւ թագաւորութիւնն, են յԱստուծոյ տեղի և է համարած ի յերկրի»։ Մեկ այլ առիթով Սմբատը նշում է, որ «թագաւորքն յԱստուծոյ են կարգած»⁹։ Թագավորին համարելով Աստուծո տեղակալը երկրի վրա, նրան օժտում է բոլոր տեսակի բարեմասնություններով և առաքինություններով։ Խոսելով Գագիկ Բագրատունու մասին, Սմբատը նշում է, որ նա քաջ էր, «բարետեսիլ եւ ահարկու, ողորմած եւ քաղցր ի վերայ ամենեցուն... եւ օգնականութեամբն Աստուծոյ զօրացեալ խաղաղացոյց աշխարհն ըստ իւրաքանչիւր կերպի, զեկեղեցականս եւ զիշխանս, զոամիկս եւ որ ընդ իշխանութեան նորա էին»¹⁰։ Իսկ Լևոն թագավորի մասին ասում է, որ նա իմաստուն էր, «եւ հանճարեղ, զուարթ տեպեամբ եւ առատ սրտիւ առհասարակ առ եկեղեցականս եւ աշխարհականս, առ աղքատս եւ առ տկարս»¹¹։

⁵ Տե՛ս Մամունյան Խ., հայ իրավունքի պատմություն, Եր., 1939, էջ 92։

⁶ Տե՛ս Մուքիայան Ա., Սմբատ Սպարապետը որպես պատմիչ, օրենսգետ և օրենսդիր, էջ 103։

⁷ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք (այսուհետև Տարեգիրք), Վենետիկ, 1956։

⁸ Տե՛ս Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, Խ. Դ., Եր., 1970, էջ 249։

⁹ Նույն տեղը, էջ 81։

¹⁰ Տարեգիրք, էջ 1։

¹¹ Նույն տեղը, էջ 208։

Պետական կառավարման ձևերից Սմբատն ընտրում է իշխանության կենտրոնացված միապետական ձևը և, ըստ այդմ էլ միապետին օժտում է բացառիկ լիազորություններով. «Եւ թագատրն մէն է որ կարէ դէկան շինել եւ քաղաքա եւ բերդ եւ մեծ գետոց կանգարայ եւ հոգետուն ի վերայ մեծ ճամբէի եւ ի կապանի երկրին»¹², կամ «Ոսկէհանքն թագատրին է, եւ արծաթահանքն ի կէտ է ընդ երկրին պարոնն եւ ընդ թագատրն. եւ երկաթն ու պղինձն ու կլայեկն յորում երկիր գտնուի այնոր է»¹³, այնուհետև «Ոսկի եւ ոսկով կտաւ որ ի շահն ուրդի թագատրին է»¹⁴:

Ինչո՞վ է պայմանավորված թագավորի անձի այդպիսի մեծարումը և բացառիկ իրավասության շնորհումը: Սմբատը, լավատեղյակ լինելով իր ժողովրդի պատմությանը, խորապես գիտակցել է, որ հայկական պետականության կործանման պատճառներից են եղել նախարարական տների կամայականություններն ու կենտրոնախույս ուժերի կործանիչ գործունեությունը, միջֆեոդալական չղաղարող կոիվները: Ընդհանրացնելով իր ժողովրդի պատմությունը՝ Սմբատը հանգեց իր ժամանակի համար միակ ճիշտ եզրակացությանը. միայն ուժեղ կենտրոնացված թագավորությունը կարող է երկիրը պահպանել կենտրոնախույս ուժերի քայքայիչ գործողություններից և արտաքին թշնամիների ոտնձգություններից: Ելնելով ուժեղ կենտրոնացված թագավորության շահերից՝ Սմբատը սահմանում է. «Թէ իշխան կամ այլ ոք որ ի թագատրի ծառայութիւն եւ ի հնազանդութիւն լինի, եւ իրք պատճառ այն է թագատրին, հանց որ մեռնի իրանաւք»¹⁵: Այս իրավանորմերով Սմբատը, նախ, ապահովում է թագավորի անձի անձեռնմխելիությունը և, երկրորդ, նախագգուշացնում է իշխաններին, որ թագավորական իշխանության նկատմամբ ոտնձգության դեպքում նրանք խստորեն կպատժվեն, և այս տեսակետից վերջիններս թագավորի մոտ ավելին չեն, քան իշխանական կալվածքների իրենց ճորտերը:

Կողմնակից լինելով պետական կառավարման միապետական ձևին, այնուհանդերձ, Սմբատը այն չի հասցնում արևելյան բռնակալության աստիճանի, այլ որոշակի իրավանորմերով սահմանափակում է թագավորի իշխանությունը:

¹² Դատաստանագիրք, էջ 9:

¹³ Նույն տեղը, էջ 13:

¹⁴ Նույն տեղը, էջ 12:

¹⁵ Նույն տեղը, էջ 15:

Ի տարբերություն Մխիթար Գոշի, Սմբատի Դատաստանագրքում որոշակիորեն շեշտված է ավատատիրական հասարակարգի դասային հիերարխիան: Եթե Մխիթար Գոշը բնական ազատության և հավասարության կոդմնակից էր, իսկ մարդկանց անհավասարությունը բացատրում էր տնտեսական պատճառներով¹⁶, ապա Սմբատը ոչ միայն չի ընդունում մարդկանց՝ ի սկզբանե հավասարության գաղափարը, այլև անհավասարությունը համարում է բնական, արդարացի և հավերժական. «Կու հրամայե՛ աւրենքս, որ մարդկային ազգս շատ ազգեր են, եւ են, որ ազատք են ու հեծելվորք, եւ են որ չեն եւ յայլազգ գործերն այնեն»¹⁷:

Ուշագրավ են Սմբատի հայացքները իրավունքի և օրենսդրության նպատակի, օրինականության, ամուսնա-ընտանեկան, քրեաիրավական, աշխատանքի պաշտպանության, երեխաների կրթության, պատերազմի և խաղաղության հարցերի վերաբերյալ:

Ըստ նրա, իրավունքի նպատակն է՝ ծառայել հասարակության բարօրությանը. «Եւ արդ՝ գրեցի զսա վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցոյ եւ գոյանալոյ երկրի, եւ վասն աշխարհական դատաւորաց եւ թագաւորաց»¹⁸:

Սմբատն ընդհանրապես տարբերում էր իրավունքի հետևյալ տեսակները.

ա) աստվածային, բ) աշխարհիկ (պետական), գ) եկեղեցական, և օրենքների հիմքը աստվածային իրավունք է՝ տրված Մովսեսի, Ավետարանի, առաքյալների և եկեղեցու հայրերի միջոցով:

Աստվածային իրավունքը մշտնջենական և հավիտենական է: Աշխարհական օրենքները, օժտված լինելով հարկադրանքի ուժով, պետք է դիմակայեն իրավախախտումներին. «... դատաստանն բնաւ չունի քաւութիւն եւ ոչ խղճալ մեղանչականին... որ ի դատաստան ընկնի նա տայ իրաւունքն դարձնել զուժն եւ ըմպել զբաժակն, զոր արելլինայ նա իրաւունքն այն չափով տայ իր»¹⁹:

Եկեղեցական կանոնները կոչված են կարգավորելու ինչպես հոգևորականության վարքագիծն ու ապրելակերպը, ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների մի մասը, այնպես էլ

¹⁶ Տե՛ս «Ազատ յԱրարչէե եղեն մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղեն հողոյ եւ ջրոյ» (Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք հայոց, իրավաբանական հետազոտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք Վ. Ծ.Վ. Բաստամեանց, Վարդաշապատ, 1880, էջ 320):

¹⁷ Դատաստանագիրք, էջ 148:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղը, էջ 161-162:

«բումբելու», ուղղելու այն հանցագործներին, որոնց վնասակար արարքները նվազ վտանգավոր են և որոնք մեղանչել կամ զոջացել են իրենց արարքների համար. «Կանոնք բերդ է, եւ երբ մեղանչական, իր բերնովն ասէ գիր մեղանքն նա ապաշխարութեամբ ցաւել տան, եւ զեղ ի բերդ մտաւ նա փրկեցաւ ի մահուանէ... Ամ թէ զոջայ ու եկեղեցին դիմէ եւ ի կանոնքն նա տան անուշութեամբ դարձնել զկանքն ու քաւել զմեղանքն»²⁰:

Այսպիսով, Սմբատ Սպարապետն իր Դատաստանագրքով նախ՝ ձգտել է ամրապնդել և անասան պահել հայոց պետականությունը, երկրորդ՝ բավարարել առօրյա իրավական պահանջները, երրորդ՝ կանգնած լինելով ավատատիրական օրինականության դիրքերում, ցանկացել է սանձահարել չափն անցած ավատատերերի կամայականությունները և, միևնույն ժամանակ, խրատել ստորիներին, որպէսզի վերջիններս հլու-հնազանդ ծառայեն իրենց տերերին:

Սմբատ Սպարապետի ընդհանուր իրավաքաղաքական ուսմունքների համատեքստում առավել կարևորվում են անձի իրավական կարգավիճակի հետ կապված նորմերը, որոնք ամրագրված են նրա դատաստանագրքում:

Ի տարբերություն Մխիթար Գոշի, Սմբատի Դատաստանագրքում որոշակիորեն շեշտված է ավատատիրական հասարակարգի դասային հիերարխիան: Եթե Մխիթար Գոշը բնական ազատության և հավասարության կոդմնակից էր, ապա Սմբատը ոչ միայն չի ընդունում ի սկզբանե մարդկանց հավասարության գաղափարը, այլև տիրող ավատական հասարակության անհավասարությունը համարում է բնական, արդարացի և հավերժական²¹:

Ինչպես միջնադարյան ավատատիրական մյուս հասարակարգերը, այնպես էլ կիլիկյան հասարակությունը ստորաբաժանվում էր «ազատների» և «անազատների», «հարուստների» և «աղքատների», որն իր արտահայտությունն է գտել նաև Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքի իրավանորմերում: Այդպիսի բաժանման հիմքում ընկած էր մարդկանց և տնտեսական դրությունը, և քաղաքական անհավասարությունը: Ուստի ազատները տնտեսապես և քաղաքապես, և քաղաքականապես ազատ, տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչներ էին: Նրանք թագավորի գլխավորությամբ կազմում էին ֆեոդալների դասակարգը: Վերջիններս իրենց ձեռքում էին պահում

²⁰ Նույն տեղը:

²¹ Տե՛ս Ռուբեն Ավագյան. «Հայ իրավական մտքի գանձարան», հ. 1, Եր., 2001, էջ 562:

ավատատիրական սեփականության և արտադրության հիմնական միջոցը՝ հողը, որն օգտագործում էին աշխատավոր գյուղացիությանը՝ «անազատներին», շահագործելու միջոցով:

Իշխող դասակարգը կազմող ազատներն իրենց հերթին բաժանված էին զանազան դասերի՝ աշխարհիկ և հոգևոր, խոշոր, միջին և մանր հողատերերի: Ավատատերերի հիերարխիայի դասակարգումն իր արտահայտությունն է գտել հատկապես Սմբատ Մպարապետի Դատաստանագրքի «Թագավորների և նրանց զավակների, իշխանների, ասպեկտների, եկեղեցու սրբերի և թագավորի մյուս հպատակների մասին» Ա գլխում:

Աստիճանակարգված հասարակությունում լիակատար իրավասուրբեկությունը օժտված էին միայն ազատների դասը (թագավորը, իշխանները, ազատները՝ ձիավորները, հոգևորականությունը), սահմանափակ իրավասուրբեկությամբ՝ անազատների դասի ներկայացուցիչները՝ շինական գյուղացիները, ճորտերը:

Սակայն թագավորը, որպես «օրենքների և արդարության» պահապան, «պարտավոր է պաշտպանել աղքատներին» (հոդվ.1):

Հասարակության մյուս մասը՝ «անազատների» խումբը, բաղկացած էր ընչազուրկ խավերից, որը բաժանվում էր. ա) պետական գյուղացիներ, բ) կախյալ գյուղացիներ, գ) պառիկոսներ և դ) ստրուկներ: Շինականները (պետական և կախյալ գյուղացիները), ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի, համարվում էին որոշակի իրավահարաբերությունների՝ սուրբեկտներ, մասնավորապես, ունեին իրենց հողամասն օգտագործման իրավունքով, իսկ «ազատ գյուղացիները» ոչ միայն անձնական ազատություն էին վայելում, այլև իրենց հողամասերին տիրում էին սեփականատիրական իրավունքով: Հասարակության ամենաստորին դասերը պառիկոսներ և ստրուկներ, չէին ճանաչվում որպես իրավունքի սուրբեկտներ, այլ դիտվում էին որպես իրավունքի օբյեկտներ: Չքավոր գյուղացիների մեծ մասը պառիկոսներ էին, այլ խոսքով ճորտ գյուղացիներ, որոնք, որպես կանոն, զուրկ էին տնտեսական միջոցներից և կրում էին ավատատիրական շահագործման հիմնական լուծը:

Ըստ Դատաստանագրքի, ստրկության աղբյուրն են եղել, ա) զերեվարումը պատերազմում, բ) ծնունդը ստրկից տանը, գ) դատարանի վճռով շինականի դատապարտումը հանցագործություն կատարելու համար, դ) առուծախը, ստրուկներին վաճառում էին որպես

սովորական ապրանք, ե) պարտապանի անվճարունակությունը, որը նրան ստրուկ էր դարձնում մինչև փրկագրումը:

Ինչպես նշեցինք, ստրուկը չէր համարվում իրավահարաբերության սուբյեկտ, այդ իսկ պատճառով նա չէր կարող ազատ մարդու ժառանգորդ լինել, եթե ստրկատերը դրա համար չէր տալիս իր համաձայնությունը: Առանց նրանց համաձայնության չէր կարելի ստրուկին հոգևոր կոչում շնորհել: Ոչ քրիստոնյա ստրուկը հավիտենական ստրուկ էր մնում: Նա ազատագրվել կարող էր քրիստոնեական հավատ ընդունելու դեպքում միայն տիրոջը փրկագին վճարելու պայմանով²²:

Այսպիսով, պարզորեն ուրվագծվում է Դատաստանագրքի դասակարգային էությունը, որտեղ օրինականացվել են ավատատիրական դասային կառուցվածքը, ունեորների և ընչազուրկների տնտեսական և իրավական անհավասարությունը:

Այնուհանդերձ, Դատաստանագիրքը մի շարք ոլորտներում, ըստ էության, հավասարապես է պաշտպանում անձի իրավունքները անկախ նրա դասային պատկանելությունից և գույքային դրույթից: Այդ ոլորտներն են ամուսնաընտանեկան, կրթական, աշխատանքի պաշտպանության և քրեաիրավական հարաբերությունները:

Դատաստանագիրքն ամրագրում է ամուսնության կամավորության սկզբունքը, առանց որի ամուսնական պսակն անվավեր էր ճանաչվում: Հետևելով Սահակ Պարթևի կանոնախմբին²³, Դատաստանագիրքը սահմանում է. «Օրենքը հրամայում է, եթե տղայի տարիքը տասնհինգից պակաս լինի, այդպիսի պսակն անընդունելի է, և երբ նրա տասնհինգ տարին լրանա, նա կարող է թողնել կնոջը և ասել. «Ես դեռ չափահաս չեմ և անտեղյակ եմ», և նա ճիշտ կլինի: Եթե քահանան նման բան անի և անչափահասներին պսակի առանց իրար հավանելու, ազգականների բռնադատությամբ, պետք է կարգալուծ արվի: Դեռ ավելին, Դատաստանագիրքը պաշտպանում է կնոջ պատիվն ու արժանապատվությունը և մեղադրում այն տղամարդկանց, որոնք առանց «իրավունքի» թողնում են իրենց կնոջը և ամուսնանում ուրիշի հետ՝

²² Հնդհանրապես պետք է նշել, որ ստրկությունը բավական տարածված երևույթ էր Կիլիկյան հայկական թագավորությունում: Կիլիկիան հատկապես XIIIդ. կեսերին համարվում էր ստրուկներ վաճառող շուկաներից մեկը: Ստրուկներ բերում էին տարբեր երկրներից, նրանց վաճառքով զբաղվում էին եվրոպացի և մահմեդական առևտրականները (տես Микаелян Г.Г., История Киликийского государства, Ер., 1952, с. 282).

²³ Տե՛ս Կանոնագիրք Ջայոց, հատոր Ա, Աշխատությանը Վազգեն Հակոբյանի, Եր., 1964, էջ 382:

դրանով իսկ ոտնահարելով «ամուսնական պսակը»: Նմանների նկատմամբ «Դատաստանագիրքը» նախատեսում է խիստ պատիժ. «Նրանք, ովքեր առանց երկյուղի անօրինակ կերպով բաց են թողնում իրենց հետ պսակված կնոջը, առանց անբարոյականություն կատարած լինելու կամ այլ իրավական պատճառների, տրորում են եկեղեցու ամուսնական պսակը և իրենց կանանց թողնում, օրենքը հրամայում է նրանց յոթ տարի դուրս թողնել եկեղեցական ամեն տեսակ արարողություններից ու եկեղեցու հովանավորությունից, հաղորդություն չտալ: Բայց եթե ուղղվի, պետք է իր արածի համար կանոնական պարտավորություն սահմանեն, որպեսզի ապաշխարի և նոր միայն եկեղեցի մտնի ու հաղորդություն ստանա: Իսկ եթե այդ ընթացքում բաց թողած կինը մահանա, նա այլևս չի կարող եկեղեցի մտնել և ոչ էլ ուրիշ կնոջ հետ ամուսնանալ, քանի դեռ ութ տարի չի ապաշխարել այնպես, որ եկեղեցին հավանություն տա հինգ տարի եկեղեցուց դուրս և երեք տարի եկեղեցու ներսում: Միայն դրանից հետո նա ազատ կլինի»:

Դատաստանագրքում մեծ ուշադրություն է դարձվում երեխաների պաշտպանության, դաստիարակության և կրթության հարցերին: Դեռևս IV դ. հայ մտավորականությունը մտահոգվել և առաջ է քաշել երեխաների դաստիարակության և անվճար ուսուցման անհրաժեշտությունը: Սմբատ Սպարապետը նույնպես շարունակել է իր նախնիների բարի գործը և հատուկ իրավանորմով ձգտել է արմատախիլ անել իր ժամանակաշրջանում լայն տարածում գտած հիմնական մեթոդը՝ ծեծը. «Եթե վարդապետը ուսուցանելու ընթացքում աշակերտին այնպես հարվածի, որ վերջինս մահանա, նա նույնպես մարդասպան է, ինչպես հայրը խրատելու կամ նման որևէ այլ իրավիճակում որդուն սպանի: Նա պետք է ապաշխարի այնպես, ինչպես եկեղեցու եպիսկոպոսները և վարդապետները կորոշեն, և դատարանի կողմից այլ պատժի չպետք է ենթարկվի: Բայց նա, ով ուսուցանելու ժամանակ սպանի, այլևս չի կարող հոգևորական լինել» (հոդվ. 29): Անձի կրթության իրավունքը նույնպես պաշտպանված էր, այն էլ անվճար կրթական իրավունքով. «Օրենքը հրամայում է, որ վարդապետը երբեք չվերցնի վարձ Սուրբ գրքերը կարդալու կամ եկեղեցական այլ գիտություններ սովորելու համար, որովհետև պատշաճ չէ վարձ վերցնել և ապա ուսուցանել: Այնուհետև օրենքը հրամայում է որբերին ու աղքատներին խնամել և նրանց համար աշխատանքը հաճելի դարձնել, որպեսզի նրանցից շատերը ձգտեն և ուսանելու գնան, իսկ եպիսկոպոսը և

վանքերի վանահայրերը նրանց կերակուր ու հանդերձանք տան, իսկ եթե երեխաների տերերը (ծնողները կամ հովանավորները) ի վիճակի լինեն, կարող են միայն նրանց հանդերձանքը տալ, իսկ մնացած կարիքները պետք է վանքերը հոգան:

Եթե ուսուցանողն աղքատ լինի, և աշակերտն իր կամքով որևէ նվեր տա, դա պետք է բավարար լինի հոգևորը սերմանողներին, որոնք այդպիսով մարմնավոր հունցք են քաղում:

Իսկ եթե աշակերտներն այդպես չվարվեն և այդ պատճառով վարդապետները նրանցից պահանջեն ու դատարանին դիմեն ասելով. «Ինչ որ մեզնից կարող էին վերցնեն, և մեզ համար օգտակար չեղան», այդ դեպքում օրենքը պահանջում է մինչև վերջին կոպեկը վերադարձնել և ըստ արժանվույն պատժել: Հասկացողների համար այսքան բավարար է» (հոդվ.71):

Քաղաքացիաիրավական հարաբերություններում Դատաստանագիրքը պաշտպանում է սոցիալապես անապահով անձանց շահերը: Այսպես, Դատաստանագիրքը, ելնելով պարտապանների շահերից (այդպիսիները, որպես կանոն, հասարակության ընչազուրկ դասի ներկայացուցիչներից էին), սահմանափակում է գրավի ենթակա իրերի ցանկը, արգելվում էր պարտատիրոջ մուտքը պարտապանի տուն, որը դիտվում էր որպես ուժի գործադրում և հակաօրինական արարք: Գրավ կարելի էր վերցնել միայն դատարանի վճռով, այսինքն օրինական ճանապարհով: Գրավի ենթակա չէին աշխատանքի գործիքները և կյանքի համար անհրաժեշտ առարկաները. «Եթե որևէ մեկը քեզ պարտք լինի, մի մտիր նրա տուն գրավ վերցնելու այն, ինչ այնտեղ կա, որովհետև օրենքով դա հարկադրանք է համարվում, բացի այն դեպքերից, եթե դատարանի կարգադրությամբ է կատարվում, և ճիշտ կլինի, եթե հետո ուրիշ մարդ էլ տանես:

Տանից դուրս դու կարող ես գրավ վերցնել, այն ինչ ցանկանաս: Սակայն երբեք չի կարելի գրավ վերցնել եզների լուծը, որովհետև դա գոյությունը պահպանելու և ապրուստի միջոց է: Չի կարելի ոչ ձի, ոչ էլ գրահներ վերցնել, որոնք անհրաժեշտ են պատերազմի և պարոնի (մոտ) ծառայության կարիքների համար: Պարտապանի մնացած բոլոր իրերը քո իշխանության տակ են գտնվում» (հոդվ. 126):

Անձի իրավունքների պաշտպանության հարցում ավատատիրական համակարգի պայմաններում նման իրավանորմի գոյությունն ավելի քան առաջադիմական էր: Համենայն դեպս, այն

որոշակի չափով պատենշ էր կանգնում չափն անցած տերերի ոտնձգություններին և ամեն տեսակի շահագործմանը: Եվ ինչպես իրավացիորեն նշում է պրոֆեսոր Ա.Սուքիասյանը. «Տվյալ հարցում Դատաստանագրքի սկզբունքն այնպիսին է. գրավադրման ենթակա չէ այն ամենը, որը կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունի գրավատուի համար, առանց որի նրա տնտեսությանը կպատճառվի անուղղելի վնաս կամ քայքայում /Existenz minimum/»²⁴:

Դատաստանագրքում ամրագրված են նաև անձի սոցիալական և աշխատանքային իրավունքների պաշտպանության հետ առնչվող որոշակի իրավանորմեր, որոնք ավատատիրական իրականության համար, դրական առումով, այնքան էլ համահունչ չէին: Օրինակ, անձի սոցիալական և աշխատանքային իրավունքների պաշտպանության մասին են վկայում Դատաստանագրքի 7, 131, 142, 143, 167, 169, 177, 183 և 188 հոդվածները: Մասնավորապես, Դատաստանագրքի 7-րդ հոդվածը պաշտպանում է աշխատողի աշխատանքային իրավունքները «շահագործումից»։ «Եթե մեկը մշակ վարձի և, կատարել տալով երկարաձև մի ծանր գործ, անխնա, այնքան սաստիկ աշխատեցնի, որ մշակն այդ պատճառով մեռնի կամ մարմնական վնասվածք ստանա, ապա դատավորը պետք է նկատի ունենա (նրա) ստացած վարձատրությունը, կատարած աշխատանքը և անհրաժեշտ կարիքները և, ըստ այդմ, արդարացի վճիռ կայացնի, իսկ եկեղեցին ապաշխարանքի պատիժն է սահմանում» (նույն աշխատանքին պաշտպանվածության իրավունքին է վերաբերում «Դատաստանագրքի» 167-րդ հոդվածը, որը տարածում է հասարակության սոցիալապես անպաշտպան դասի (աղքատների) վրա. «Օրենքը նաև պարտադրում է, եթե որևէ մեկը աղքատ մարդուն ճնշի և նրա վարձը ժամանակին չվճարի կամ պակասեցնի, և աղքատը բողոքի դատարանին, դատարանը պետք է ոչ միայն ստիպի վճարել, այլև տուգանք գանձել հոգուտ դատարանի»:

Անձի աշխատանքին անվտանգության պաշտպանվածության մասին նորմ ամրագրված է «Դատաստանագրքի» 177-րդ հոդվածում, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Եթե որևէ մեկը մարդուն վտանգավոր տեղ ուղարկի աշխատելու, և նա այնտեղ սպանվի մի որոգայթի ընկնելով մահանա, նա մահացողի արյան համար

²⁴ Տե՛ս Սուքիասյան Ա.Ս., Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), Եր., 1978, էջ 273:

պատասխանատու է: Սակայն պետք է նկատի առնել, իր կամքով է գնացել, թե բռնությամբ է ուղարկվել: Եվ եթե իր ցանկությամբ գնացած և այդ աշխատանքի համար վարձ ստացած լինի, ուղարկողը մեղք չունի, իսկ եթե ոչ, այդ դեպքում մեղավոր է:

Այսպես նաև, եթե վարձով աշխատող լինի և ինչ-որ գործ անի, և պարոնը նրան զգուշացնի, ասելով. «Այսինչ-այնինչ բաներից զգուշացիր», իսկ նա այդպես չվարվի ու այդ պատճառով վնասվածք ստանա նա անպարտ կլինի: Հակառակ դեպքում, եթե նա անհոգաբար թույլ տվեց մարդուն փորձանքի մեջ ընկնել պատասխանատու է»:

Անձի աշխատանքային իրավունքի բովանդակության կարևորագույն բաղադրիչներից է աշխատավարձի ինստիտուտը, որը բոլոր ժամանակներում էլ եղել և մնում է որպես ամենաարդիական հիմնախնդիրներից մեկը²⁵: Խնդրո հարցում «Դատաստանագիրքը» պարտավորեցնում էր գործատուին, որպեսզի վերջինս ժամանակին վճարի կատարված աշխատանքի դիմաց. «Մի՛ գողացիր աղքատների կամ կարոտյալների հասանելիքը, կամ նրանց վարձավճարը, ում քո գործերի համար քաղաք էս բերում, որովհետև Աստծո արեգակը նրանց այնպես է լուսավորում, ինչպես և քեզ, և դա (վճարը) է նրանց ապրելու հույսը:

Եվ եթե պակասեցնես նրա վարձը, նա կբողոքի Աստծուն, և Աստված նրան կլսի, իսկ եթե դատարան գնա, օրենքով պետք է նրան վճարես, և մի այդքան էլ դատարանը կգանձի քեզանից» (հոդվ.183): Ուրեմն աշխատանքի դիմաց վարձատրություն ստանալու իրավունքն, ըստ «Դատաստանագրքի», օժտված է նաև դատական պաշտպանվածության իրավունքով, եթե գործատուն հոժարակամ չի կատարում ստանձնած աշխատանքների պարտավորությունները:

«Դատաստանագիրքը» որոշակի նորմերով երաշխավորում է անձի առողջության պահպանության իրավունքը, իհարկե, միջնադարի չափանիշներին համապատասխան: Այսպես, «Դատաստանագիրքը» ոչ միայն հարկերից ազատում է հիվանդանոցներին, այլև, ըստ էության, սահմանում է անվճար բժշկական օգնություն ստանալու իրավունքը. «Որտեղ էլ հիվանդանոցը լինի, բոլորովին չի թույլատրվում այնտեղից հարկ վերցնել, ոչ հիվանդից, ոչ նրան սպասավորող մարդուց, հակառակ դեպքում դա կհամարվի Քրիստոսին կողոպտել» (հոդվ.44):

²⁵ Այդ մասին տե՛ս Словарь по трудовому праву. Отв. ред. профессор К.Ш.Орловский. М., 1998, էջ 120-123; Киселев И.Я., Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов. М., 1999, էջ 188-195:

Իսկ «Դատաստանագրքի» 179 հոդվածը, կարևորելով բժշկությունն անձի առողջության պահպանման խնդրում, դիտարկվում է բժշկական սխալների պատճառներն ախտորոշման ժամանակ, և պահանջում է պատասխանատվության ենթարկել բժշկին այն դեպքում, եթե հիվանդն այդ պատճառով է մահացել. «Բժշկությունը կարևոր է մարդկանց առողջության համար: Բայց սխալների պատճառով շատ մահեր են պատահում, որոնք լինում են միտումնավոր, հիվանդությունը չհասկանալու հետևանքով, իր գործընկերներին նախանձելով, կամ որ իրենց աշակերտներին տհաս են բաց թողնում՝ իրավունք տալով բժշկությամբ զբաղվել, հաճախ էլ, երբ բազմապիսի հիվանդությունները շփոթում են: Նման բոլոր դեպքերն օրենքով միտումնավոր սպանություններ են համարվում:

Իսկ հիվանդի մեղքով եղող պատճառներն այսպիսին են. կամ հիվանդը չլսող է լինում, կամ սննդից, կամ նրանից, որ հիվանդը բացվում է, կամ նման այլ պատճառներով, և կամ ծառայողների (հիվանդանոցի) անփութության պատճառով: Եվ դեռ կարող է պատահել, որ բժշկին այնպիսի մեծ անհրաժեշտություն պատահի, որ բժիշկը մերժի և չկարողանա հիվանդի մոտ գա կամ բուժելու համար դեղ տա, իսկ դրանից վիճակը ծանրանա կամ նույնը պատահի վերջը բացելիս, կտրելիս կամ խատանելիս» (հոդվ.179):

Խնդրո հոդվածում խոսքը վերաբերում է վիրահատության, հիվանդի մեղքի կամ մարմնի որևէ մասի հեռացման մասին, բայց ոչինչ չի ասում դիակի հերձման մասին, մի բան, որը խստիվ արգելվում էր մահմեդականության կողմից Արևելքում, և կաթոլիկ եկեղեցու կողմից Արևմուտքում: Միայն XVI դարում Պիոս IV պապը թույլատրել է դիահերձումը: Թեև, ինչպես հայտնի է, միջնադարի հայ մեծանուն գիտնական մատենագիրներից Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու հաղորդումից, XIII դարում Կիլիկիայում կային բժշկական դպրոցներ, որտեղ ուսումը գուգակցվում էր գործնական փորձաքարության հետ և մահապարտ հանցագործները գիտահետազոտական նպատակներով դիահերձման էին ենթարկվում²⁶:

Անձի մասնավոր սեփականության իրավունքը միջնադարյան իրավական համակարգի կարևորագույն ինստիտուտներից էր և «Դատաստանագիրքը» մանրակրկիտ կանոնակարգել է ոչ միայն

²⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Խաչիկյան Լ. Ս., Դիահերձումը Հին Հայաստանում. «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1947, № 4, էջ 85-90:

ավատատերերի, այլև հասարակության ցանկացած անդամի սեփականության իրավունքը: Մասնավորապես, այդ իրավունքն իր արտացոլումն է գտել «Դատաստանագրքի» 175-րդ հոդվածում. «Եթե որևէ մեկն անօրինականորեն ուրիշի ունեցվածքը սեփականացնի, պետք է քառակի վճարի, որից հետո իր մեղքն ապաշխարությամբ քավի, կամ թող աղքատներին բաժանի և դա ընդունելի կլինի: Եթե արհեստավորը որևէ մեկի իրը գողանա, պետք է քառակի վճարի, իսկ եթե ոչ, պետք է աղքատներին բաժանի, որից հետո իր մեղքն ապաշխարությամբ քավի»:

«Դատաստանագիրքը» որոշակիորեն պաշտպանում էր նաև սպառողների օրինական շահերն ու իրավունքներն անբարեխիղճ վաճառողներից. «Մովսեսն Աստծո անունից հրամայում է. եթե մարդը խաբում է իր ընկերոջը և արատավոր իրը որակյալի փոխարեն է ծախում, թող նա անիծյալ լինի, իսկ վաճառված իրը հետ վերադարձնի: Իսկ արատներն այնպիսիք են. երբ (վաճառված կենդանին) քազի կամ հարու տվող է լինում կամ մարմնում գաղտնի հիվանդություն է ունենում այնպես, որ ուրիշ մեկը ժամանակին չի կարող նկատել: Բայց եթե նկատի և թերությամբ հանդերձ գնի, պետք է անվերադարձ իրեն պատկանի: Եթե գնողը ծուլության պատճառով չի գնում իրերը, և թերությունն աննկատ է մնում, այդ դեպքում մեղավորը գնողն է, որովհետև ինչու ինքը չէր գնում ապրանքը:

Սակայն յուրաքանչյուր վաճառող պետք է վախենա Աստծո պատժից և հայտնի իր վաճառածի թերության մասին, որից հետո գնորդն այլևս չի կարող իրը հետ վերադարձնել» (հոդվ. 142):

Անձի քրեաիրավական պաշտպանության տեսանկյունից, Մմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը» շատ ուշագրավ նորմեր է պարունակում:

Ըստ «Դատաստանագրքի»՝ հանցագործությունն արարք է, որի հետևանքով իրավախախտը ռոնահարում է աստվածային ու աշխարհիկ օրենքները և վնաս է պատճառում ուրիշներին: Ընդ որում, հանցագործության սուբյեկտը մարդն է և այն էլ մեղսունակ և որոշակի տարիքի հասած: Որքան էլ ծանր լինեն հանցագործության հետևանքները, եթե հանցագործը անմեղսունակ է, ապա նա ազատվում է պատասխանատվությունից. «Եթե որևէ մեկը չափափաս տարիքի լինի և չարամտորեն ուշադրություն կստանա, կամ այնպիսի գործի մեջ

ներքաշվի, որի պատճառով (մարդը) մահանա, այդ դեպքում ինքը մահապարտ է:

...Իսկ եթե հանցանք կատարողը երեխա լինի, անհրաժեշտ է նկատի առնել տարիքը և համապատասխանաբար վարվել...» (հոդվ. 182):

Դատաստանագրքում ամրագրված է նաև քրեական իրավունքի կարևորագույն սկզբունքներից մեկը, պատժի և պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքը, որը «բռնկման իրավունքի» դարաշրջանում խիստ անհրաժեշտ և մարդասիրական մոտեցում էր, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում, որպես կանոն, կիրառվում էր, այսպես կոչված, օբյեկտիվ մեղսայնացման ինստիտուտը՝ այսինքն անձին պատասխանատվության ենթարկելու համար անհրաժեշտ պայման էր համարվում վնաս հասցնելը կամ կատարված հանցավոր արարքի սոսկ փաստը²⁷:

Պատժի անհատականացման սկզբունքն ամրագրված է Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի» 124-րդ հոդվածում, որտեղ մասնավորապես նշված է. «Եթե որդին օրենքով մահապատժի դատապարտվի, նրա հորը չպետք է բանտարկել, և ոչ էլ եղբորը: Նույնիսկ եթե հայրը կամովին ցանկանա որդու գործած հանցանքի համար ինքն իրեն զոհ բերել, չի կարելի ընդունել, որովհետև արդարադատությունը պահանջում է, որ ամեն մարդ իր գլխով պատասխան տա»:

Բացի դրանից, պատիժ նշանակելիս, դատարանը պետք է հաշվի առնի նաև հանցանք կատարած անձի տարիքը, շարժառիթները, միտումները, բարոյահոգեբանական վերաբերմունքը կատարվածի նկատմամբ, այսինքն անձը զոջում է իր արարքի համար թե ոչ: Եվ այս բոլորի համակցությամբ միայն կարելի է արդար դատավճիռ կայացնել: Իսկ եթե հանցանք կատարողը երեխա լինի, անհրաժեշտ է նկատի առնել տարիքը և համապատասխանաբար վարվել, ինչպես և հաշվի առնել հանցանքի չարակամությունն ու ռիսկալիությունը, կամավոր, թե ակամա լինելը, նաև այն, թե սպանությունից հետո տրվում ու լաց է լինում, թե ներքուստ և արտաքուստ ուրախանում է և խնդում է...» (հոդվ. 182):

Անձի քրեաիրավական պաշտպանվածության մասին է խոսում նաև անհրաժեշտ պաշտպանության ինստիտուտի ամրագրումը «Դատաստանագրքում», որի դեպքում անձն ընդհանրապես ազատվում է

²⁷ Ст. 4 Чельцов-Безутов М. А., Курс уголовного - процессуального права. СПб., 1995, էջ 168-174 և այլն:

քրեական պատասխանատվությունից և, նույնիսկ խրախուսանքի է արժանի. «Օրենքը պատվիրում է, եթե որևէ մեկն իր ճանապարհով գնում է, իսկ ուրիշները կանգնում և փակում են ճանապարհը սպանության կամ գողություն անելու նպատակով, և այն ազնիվ անցորդը հաջողակ լինի և ավագակներին սպանի, նա արյան համար պարտական չպետք է լինի, այլ գովերգի և պարգևատրման է արժանի» (հոդվ. 163):

Անձի իրավունքների դատական պաշտպանվածության մասին որոշակի ենթադրություններ կարելի է անել «Դատաստանագրքի» այն հոդվածներից, որտեղ խոսքը գնում է դատարանի և արդարադատության մասին²⁸:

Եվ, պատահական չէ, որ «Դատաստանագրքի» առաջաբանում հենց նշում է արդարադատության նշանակության մասին, որ «Դատաստանագիրքն», ամենից առաջ գրվում է «դատավորների և թագավորների օգտագործման համար», ինչպես նաև խոսվում է «օրենքների և արդարության պահպանման անհրաժեշտության մասին»: Հարցեր, որոնք բոլոր ժամանակներում արդիական են, արդիական են նաև ներկա օրերում, երբ մեզանում դեռևս շարունակվում է դատաիրավական բարեփոխումների գործընթացը:

Արդարադատությունն, ըստ Դատաստանագրքի, պետք է իրականացվի օրենքի և օրինականության հիման վրա: Օրինականությունը պետք է պահպանվի բոլորի կողմից, այդ թվում նաև թագավորի: Երկրի գերագույն կառավարիչը պարտավոր է անաչառ դատավարություն իրականացնել և, ընդհանրապես, վերահսկել արդարադատությունը, որպեսզի այն լինի անկաշառ և օրինական. «Թագավորը Քրիստոսի արդարադատության օրինակով պարտավոր է դատ անել կշռադատված, անաչառ, անկաշառ և առանց ծուլության, լսել բոլոր զրկվածների ու բողոքավորների դատը, արդարադատ վճիռ կայացնել նրանց նկատմամբ» (հոդվ. 1):

Այս առումով «Դատաստանագիրքը» կշտամբում է կաշառակերությունը և սահմանում է խիստ պատիժներ արդարադատությունը խեղաթյուրելու համար. «Մեր օրենքը և

²⁸ Միջնադարյան Հայաստանի դատարանի, դատարանակազմության և արդարադատության մասին մանրամասն տե՛ս Хосров Торосян, Суд и процесс в Армении X-XIII вв. Ер., 1985, նույնի Судоустройство и судопроизводство в средневековой Армении по Судебнику Мхитара Гоша. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. наук. Ереван, 1966:

առավելական կանոնները հրամայում են, եթե եկեղեցական կամ աշխարհական դատավորի նկատմամբ ապացուցվում է, որ կաշառքով ծախսում է աստվածային արդարադատությունը, ապա նրան զրկում են արթոդից և, որպես Աստծուն դավաճանողի, ենթարկում են պատժի, քանի որ Ջուդայի նման ծախել է Աստծո արդարադատությունը» (հոդվ. 10):

Անձի և ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության համատեքստում խիստ արժեքավորում են նաև «Դատաստանագրքի» այն նորմերը, որոնք վերաբերվում են պատերազմի և խաղաղության հարցերին: Այդ նորմերը դատապարտում են անարդարացի պատերազմները և սանկցիաներ են սահմանվում պատերազմի մեղավորների նկատմամբ. «Եթե թագավորը կռվի մեջ գտնվի և նրա սուրը հաղթի, պատշաճ չէ այլևս մարդ սպանել, բացառությամբ այն այլազգիների, որոնք կռվի պատճառն են եղել: Եթե թագավորը քաղաքը շրջապատած և առնելու վրա լինի, նա պետք է երեք անգամ ձայնել տա. «հնազանդության եկեք», «Անձնատուր եղեք»: Եթե հայտնվում են, նա բոլորին հնազանդեցնում է և թույլ չի տալիս սպանել, իսկ եթե չեն հանձնվում, նա միայն մեղավորներին է սպանել տալիս, իսկ նրանք, ովքեր մեղանչում են ու մեղա են գալիս նրանց խոշտանգումների է ենթարկում, բայց չի ստանում և թույլ տալիս այդ երկրի այգիները կտրել» (հոդվ.1):

Այսպիսով, կարելի է ընդհանրացնել, որ Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը», որը գործել է Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում, որոշակիորեն պաշտպանել է անձի իրավունքները, իհարկե, ավատական հասարակության և դարաշրջանի իրավամտածողության և իրավագիտակցության սահմաններում, չնայած, ինչպես տեսանք, մի շարք նորմեր արդիական և առաջավոր են եղել ինչպես ապրած դարաշրջանի, այնպես էլ հետագա դարերի համար:

Իրավունքի զարգացումը հետագա դարերում ունեցել է որոշակի առանձնահատկություններ, որոնցից հիմնականը նրանում է, որ XVIII-XIX դդ. իրավական հուշարձանները ձևավորվել են հայրենիքից դուրս հայկական գաղթօջախներում²⁹:

Ժամանակագրական կարգով այդ հուշարձաններից առաջինը Ասորայխանի Հայոց դատաստանագիրքն է, որի ստեղծման

²⁹ Հայկական գաղթօջախների մասին մանրամասն տե՛ս Հրայրա Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Եր., 2002:

աշխատանքները սկսվել էին 1747-1748թթ. և ավարտվել 1765թ.³⁰. «Դատաստանագիրքը» ոչ միայն լուսաբանում է Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Նոր Նախիջևանի պատմությունը, քանի որ այն կիրառվել է նշված շրջանների հայկական դատարանների կողմից, այլև պատկերացում է տալիս XVI-XVII դարերի Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում հիմնավորված հայերի սոցիալ-իրավական դրության մասին³¹:

Հայկական գաղթօջախների շնորհիվ այդ շրջաններում զարգացել են մետաքսագործությունը և գինեգործությունը: Չնայած ռուս վաճառականները բազմիցս բողոքել են դատական իշխանությունների կողմից հայ վաճառականների համար սահմանված արտոնությունների դեմ, այնուամենայնիվ, ռուսական կառավարությունը, ելնելով հիշյալ շրջաններում առևտրի և արտադրության զարգացման անհրաժեշտությունից, հետագայում ոչ միայն չվերանայեց 1667թ. պայմանագրով նախատեսված հայ վաճառականների արտոնությունները, այլև 1673թ. վերահաստատվեցին մի շարք լրացուցիչ արտոնություններ, ավելի խթանեցին առևտրի և ապրանքափոխանակության շրջանառությունները Ռուսաստանի հարավում: Դեռ ավելին, դատական կառավարության Սենատը 1746 թվականի օգոստոսի 26-ի հրամանագրով սահմանեց, որ «Աստրախանում ապրող հայերին, կաթոլիկներին և մյուս օտարերկրացիներին ... գլխահարկ չգրել ... և գլխահարկերը նրանցից ... տարիներ հետո (անցած 20 տարիների համար) չգանձել»³²:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածում հանգամանորեն քննարկվում են XIII դարի մեծ գորավար, օրենսդիր և օրենսգետ Սմբատ Սպարապետի պետաիրավական հայացքները, որոնք հիմնականում արտացոլվում են նրա «Դատաստանագրքում»:

Դատաստանագիրքը գործադրվել է Կիլիկիայի հայկական պետությունում, մեզ են հասել Դատաստանագրքի բազմաթիվ

³⁰ Տե՛ս Դատաստանագիրք Աստրախանի Հայոց: Աշխատասիրությամբ Ֆ.Գ. Պողոսյանի: Եր., 1967թ.: Ռուբեն Ավագյան, «Խամառոտ ուրվագիծ այն պայմանների, որոնց սովորությամբ մշակվել, ընդունվել և կիրառվել է «Դատաստանագիրք Աստրախանի Հայոց»»: «Օրենք և իրավանություն», 21 նոյեմբերի 2002թ., էջ 13-14: Դատաստանագրքի ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Авакян Р. О., Памятники армянского права. Ер., 2000, էջ 641-693:

³¹ Տե՛ս Хачатурян В.А., Административно-правовое положение астраханских армян во второй половине XVIII века. // Известия АН Арм.ССР, 1963, №12:

³² Տե՛ս Ռուբեն Ավագյան, Հայ իրավական մտքի զանձարան, հատոր 2, Եր., 2002, էջ 204:

ձեռագրեր (խմբագրություններ), որոնք նույնպես արտացոլում են գործադրման մասին»:

Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը իր ժամանակաշրջանի նշանավոր դատաստանագրերից է ողջ միջնադարում:

Բանալի բառեր. Դատաստանագիրք, մարդու իրավունքներ, ավանդական օրինականություն, իրավունք, արդարություն:

ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВЫЕ ВОЗЗРЕНИЯ СМБАТА СПАРАПЕТА

Гарник Сафарян

*Доктор юридических наук, профессор
главный специалист Института
философии, социологии и права, НАН РА*

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно обсуждаются политикоправовые взгляды великого полководца, законоведа и законодателя XIII века Смбата Спарапета, которые в основном отражены в его Судебнике (1265г.).

Судебник действовал в Киликийском армянском государстве, до нас дошло множество рукописных экземпляров, что также свидетельствует о его применении.

Судебник Смбата Спарапета является одним из выдающихся судебных кодексов своего времени и во всем средневековье.

Ключевые слова: судебник, права человека, феодальная законность, право, справедливость.

THE LEGAL CONCEPT OF SMBAT SPARAPET

Garnik Safaryan

*Doctor of Law, Professor, Main Researcher of the
Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS RA*

SUMMARY

In this article we present a detailed analysis the XIII century of greatest armenian lawyer and legislator Smbat Sparapet's legal concepts and views, which are mainly reflected in his «Judicial Book» (1265).

Smbat's judicial book was the Substantial Codex for its times in the middle Ages.

Key words: judiciary, human rights, feudal legality, law, justice.